

**БЕЛАРУСКАЯ САТЫРЫЧНАЯ АПОВЕСЦЬ XX СТ.:
«ЗАПІСКІ САМСОНА САМАСУЯ» А. МРЫЯ Ё КАНТЭКСЦЕ
СУСВЕТНАЙ КЛАСІЧНАЙ ТРАДЫЦЫІ**

Аповесць – феноменальная з’ява ў гісторыі беларускай літаратуры XX – XXI стагоддзя. Гэта найбольш распаўсюджаны жанр айчынай прозы. Амаль кожны беларускі пісьменнік старэйшага ці маладзейшага ўзросту аддаў даніну гэтаму жанру. У паасобных аўтараў творы падобнай “малафарматнай” ці “вузкамаштабнай” прозы з’яўляліся ледзь ці не адным з самых галоўных сродкаў мастацкага спасціжэння рэчаіснасці (І. Шамякін, Я. Брыль, В. Быкаў, М. Стальцоў, Я. Сіпакоў, І. Пташнікаў). Менавіта ў аповесці найбольш ярка і пераканаўча выявілася творчая індывідуальнасць асобных мастакоў слова (В.Быкаў, Я. Брыль).

Аповесць вядома яшчэ з часоў Арыстоцеля, якога студэнты старэйшых універсітэтаў свету – Балонскага, Салернскага, школы ў Шартры – гэтых «гарадоў у гарадах», «рэспублік вучонасці», «цэнтраў інтэлектуальнай энергіі», «*studia generalia*» – называлі «настаўнікам усіх, хто ведае» [1, с. 14]. Да аповесці часцей адносілі ўсё, што створана ў прозе. Падобнае вызначэнне часта ўжываў вялікі крытык рускай славеснасці В. Р. Бялінскі: «мастацтва ёсць выяўленне вялікай ідэі сусвету ў яго бясконцых праяўленнях» [2, с. 21]. Пры гэтым крытык заўважаў, што «пад гэтае вызначэнне аповесці падыходзяць усе роды мастацкіх рэчаў» [3, с. 21].

Аповесць – гэта «прырода ў скарачэнні, у мініяцюры, як зямны шар на ландкарце», яна дае адчуць «павеў, дыханне гэтага жыцця, якое адухоўлівае сусвет, дае яго душы гэты агонь, які і сагравае сусвет» [2, с. 21]. «Сагравае», скажам, усе наша жыццё, чалавека ў свеце і свет у самім чалавеку. «Аповесць – ёсць кароткі эпізод з бясконцай паэмы лёсаў чалавечых!» [2, с. 21] – так заключае «апантаны Вісарыён».

Аднак, як гэта даўно ўсталявалася ў літаратуразнаўстве, аповесць мае свае адметныя рысы і належыць да асобнага літаратурнага жанру. Аповесць – мастацкі твор кароткай праявінай формы, як правіла, з неразгорнутым сюжэтам, абмежаванай колькасцю дзейных асоб, своеасаблівай стылістыкай. Для аповесці важная мастацкая дэталістка як сродак уласнарэалістычнага жывапісу. Аповесць, па агульнаму прызнанню, «мае адну сюжэтную лінію», «знаходзіцца паміж раманам і апавяданнем» [3, с. 413].

Літаратуразнаўцы розных эпох і розных краін свету стагоддзямі «біліся» над разгадкай, што ж у канчатковым выглядзе назваць аповесцю. Ці гэта ўсё ж ўстойлівая жанравая форма, ці проста дэфініцыя, звязаная ўвогуле з апавяданнем, «повествовательностью» мастацкай прозы? Чым аповесць адрозніваецца ад апавядання з досыць разгалінаваным сюжэтабудаваннем, ад кароткага рамана з дзвюма – трыма сюжэтнымі лініямі, адгалінаваннямі ў структуры твора? Што ўвогуле характарызуе аповесць як жанр мастацкай прозы? Пытанні, удакладнім, з’яўленне жанру аповесці нараджае больш, чым знаходзіцца аказаў на іх. Тым большая цікавасць узрастае да аповесці як

асобнага жанру мастацкай творчасці. Аповесць ўсе ж гэта не раман, тым больш не апавяданне. «Ад рамана адрозніваецца рамантычная аповесць, – адзначаецца ва «Уводзінах у літаратуразнаўства» пад рэдакцыяй Г. М. Паспелава, – якая звычайна мае меншыя маштабы сюжэта і больш простую яго арганізацыю» [4, с. 387]. Апавяданне – расповед аб звычайным і незвычайным здарэнні [4], усе, што «kratko» [5, с. 11]. Аднак дзеля аб’ектыўнасці зазначым, што пры ўсёй сваёй распаўсюджанасці ў беларускай мастацкай прозе XX – XXI ст., жанр аповесці існуе не ва ўсіх літаратурах свету. Да прыкладу, жанру аповесці няма ў французскай ды і ў некаторых іншых літаратурах. У Францыі ўсе, што большае па аб’ёму за апавяданне, навелу (nouvelle), называецца раманам.

Але раман ніколі не супернічаў з аповесцю, а тым больш не «зацяняў» яе. Аповесць засталася самакаштоўнай з’явай у мастацкай літаратуры. Вядомы рускі літаратуразнаўца Л. В. Чарнец удакладняе: «Да спецыфічных асаблівасцей аповесці часта адносяцца перавага хранікальнага пачатку ў сюжэце, а таксама адчувальнасць голасу апаведача» [4, с. 387].

Аднак, нягледзячы на яе шырокае бытаванне ў беларускай мастацкай літаратуры, аповесць як мастацкі феномен застаецца да канца не вывучанай. У 70-х гадах XX ст. з’явілася фундаментальная праца Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы Акадэміі навук БССР «Беларуская савецкая проза. Раман і аповесць», аднак літаратуразнаўчы аналіз аповесці як мастацкай з’явы ў ёй адсоўваўся на другі план, проза разглядалася цалкам, напрыклад: «раман і аповесць 20-х гадоў», «раман і аповесць 30-х гадоў», «раман і аповесць перыяду Вялікай Айчыннай вайны», «раман і аповесць на сучасным этапе» [6, с. 431].

У згаданым мастацкім даследаванні ідэйна-мастацкі змест аповесцей і дасягненні пісьменнікаў нібыта “падверстваліся” да асноўнага вектару развіцця прозы і прыгадваліся толькі ў той ступені, калі яна, аповесць, пацвярджала агульную тэндэнцыю станаўлення мастацкай літаратуры адпаведнага часу.

Літаратуразнаўчага даследавання мастацкай аповесці ў беларускай літаратуры дагэтуль не існуе. Адсутнічаюць і навуковыя працы, прысвечаныя аповесці, яе ідэйна-мастацкай і жанрава-стылевай адметнасці, цэласнасці эстэтычнай сістэмы спасціжэння жывой багацейшай рэчаіснасці. Няма і даследаванняў аб ідэйна-эстэтычнай эвалюцыі беларускай аповесці XX ст. Таму пастаноўка праблемы аб эвалюцыі ідэйна-эстэтычнага зместу беларускай аповесці XX ст. – наспеўшая і заканамерная неабходнасць айчыннай літаратуразнаўчай навукі. Сення на парадку дня стаяць – аналіз і характарыстыка тыпалогіі герояў, вызначэнне адметнасці аповесці ў творчых лесах пісьменнікаў, вывучэнне яе жанрава-выяўленчай структуры, асаблівасцей стылістыкі, ўжывання слова як крыніцы народнага духу, мастацкі аналіз творчай лабараторыі мастакоў слова.

На працягу XX ст. беларуская аповесць прайшла складаны але багаты і адметны шлях свайго развіцця. Змяняліся жанравыя характарыстыкі – ад аповесці як асобнай мастацкай з’явы да прыпавесці, прытчы, вершаванай

аповесці. У многім разнастайным быў і сам ідэяна-эстэтычны змест аповесці, ён перайначваўся, як перайначваўся сам час на працягу ўсяго XX стагоддзя, ад услаўлення рыгарыстычнага, аскетычнага існавання чалавека праз духоўнае, псіхалагічнае праламленне, пранікненне ў адметнасці душы персанажаў, да насычэння інтэлектуальнай энергіяй жанру, да выяўлення філасофска-канцэптуальных асноў людскога існавання ў прасторы і часе.

У гісторыі сусветнай літаратуры не так ужо і шмат пісьменнікаў, якія б здолелі ў сваёй мастацкай практыцы даволі ярка і пераканаўча выявіць глыбокі талент сатырыка і гумарыста. Творчасць такіх аўтараў адразу становілася папулярнай, а многае з таго, што выходзіла з-пад іх пяра, набывала другое жыццё ў вуснай форме крылатых выслоўяў, афарызмаў, прымавак. У паводзінах галоўнага героя аповесці Андрэя Мрыя «Запіскі Самсона Самасуя» (часопіс «Узвышша», 1929 г.) шмат ад усіх сусветна прызнаных вобразаў сатырычнай прозы. А яшчэ больш ад шырока распаўсюджанай ва ўсёй літаратурнай класіцы тэмы самазванства. Чалавек не на сваім месцы – магістральная праблема мастацтва слова, асабліва ў драматургіі. Самсон Самасуй «улазіць у чужую скуру», бярэцца за любую справу, пачынае рабіць не тое, што можа і хоча, што найбліжэй яму і ў чым бы ён заставаўся карысным і патрэбным дзяржаве і людзям, пачынае падладжвацца пад абставіны, імкнецца адпавядаць эпасе, новаму грамадству, якое на вачах мімікрыуе, дэфармуецца, грываснічае, а разам з ім мяняецца і аблічча героя, які ўсё імкнецца «патрафіць» у нагу з часам.

У рускай літаратуры тэму самазванства распрацоўваў Сумарокаў («Дзімтрый Самазванец»), А. С. Пушкін у «Барысе Гадунове», нарэшце, М. В. Гоголь у камедыі «Рэвізор».

Андрэй Мрый паспрабаваў аб'яднаць канкрэтнасць і агульнасць, спалучыць рэальную асобу і з'яву, якая раз'ядала грамадства, як іржа жалеза. Мала хто ў сваім жыцці хоць на хвіліну, на нейкі момант не спрабаваў прымераць на сябе даспехі Дон Кіхота, не хацеў пераймаць геройства Ціля Уленшпігеля, не становіўся Хлестаковым хоць аднойчы. Самсон Самасуй не жыве, ён спрабуе іграць тую ці іншую ролю «вінціка» ў растрэсенай краіне, «улазіць у скуру» то аднаго, то другога чынушы, падладжваецца пад запатрабаванні дзеён. Адзінае «станоўчае» ў характары персанажа – гэта тое, што ён ведае, што трэба рабіць і як існаваць у перакуленым шалёным свеце, каб заўсёды выплысці на грэбень хвалі.

Яшчэ ў далёкай старажытнасці нарадзіўся незвычайны літаратурны жанр – сатыра. У ім з дапамогай смеху адмаўляліся негатыўныя бакі рэчаіснасці, падвяргалася асмяяння пачварнае, непраўдзівое, наноснае. «Смех – вялікая справа: ён не адымае ні жыцця, ні маёмасці, але перад ім вінаваты, – як стрыножаны заяц» (М. Гоголь). Сатыра Андрэя Мрыя выкрывала не проста ганебныя з'явы сярод людзей і ва ўстановах улады. Пісьменнік «замахнуўся» на асновы жыцця новаспечанага грамадства, на святую святых любой цывілізаванай дзяржавы – на яе бюракратычна-камандную сістэму, апарат кіравання, абсмяяў і збэсціў стыль, формы і метады кіраўніцтва не толькі культурна-асветніцкай, але і ўсёй гаспадарчай,

сацыяльнай, маральнай, этычнай сферамі. Аповесць стала сатырай на палітычны лад у краіне саветаў. Камуністычная фанабэрыя, чванства, катэгарычнасць, зазнайства, самалюбства, безапеляцыйнасць сталі нормай жыцця новай савецкай і партыйнай адміністрацыі. У лісце «Другу працоўных Іосіфу Вісарыёнавічу Сталіну» Андрэй Антонавіч Шашалевіч (сапраўднае прозвішча А. Мрыя) расказаў пра гісторыю ўзнікнення і эстэтычную сутнасць свайго сатырычнага твора.

Пісьменнік Андрэй Мрый меркаваў напісаць «вясёлую, жыццярадасную кнігу» пра рознага роду «прайдзісветаў, жулікаў, дармаедаў і паскуднікаў», а з-пад пяра творцы з'явілася ў свет «зласлівая насмешка з савецкай культурнай рэвалюцыі». Самога пісьменніка называлі «рэакцыйным пісакам», які «руйнае асновы», а аповесць – «пасквілем на савецкае жыццё». Аўтар хацеў паказаць «тыповага выскачку Самсона Самасуя, што прабіраецца з мяшчанскіх нізоў да вяршыні савецкай улады», а надрукаваў твор, у якім дыскрэдытавалася савецкая ўлада і раскрывалася маральная дэградацыя прадстаўнікоў кіруючых органаў, ад радавога работніка раённага, абласнога звяна, якіх нямала было ў кожнай установе, да «дурылы ва ўсесаюзным маштабе». Пасля такіх ацэнак твора пісьменніку цяжка было выжыць у складаных умовах тагачаснага палітычнага жыцця. У сталінскай рэпрэсіўнай машыне перамолваліся чалавечыя лёсы, пад рэпрэсіі траплялі не толькі прадстаўнікі творчай інтэлігенцыі, але і просты люд. Сотні і тысячы людзей з народа адчулі на сабе бесчалавечнасць дзяржаўнага камуністычнага ладу.

«Запіскі Самсона Самасуя» значна дапаўнялі палітру живога літаратурнага працэсу, які хутка развіваўся, расквечваўся новымі незвычайнымі фарбамі. Гэта была значная з'ява ў беларускай літаратуры 20-30-х гг. XX ст. Па сваёй структуры і вобразна-выяўленчаму складу гэта -- аповесць, хоць «Запіскі» часам называюць раманам.

Пра што ж напісаны твор? Што так напалохала чыноўнікаў ад культуры, уладныя структуры? У «Запісках Самсона Самасуя» новая савецкая бюракратыя, вырашшая з сялянскага побыту і вясковага другу, пазнала сама сябе. Смех заўсёды цалёе ў шэльму. Сатыра – вострая зброя праўды ў барацьбе з недахопамі, з пачварнымі з'явамі ў грамадстве, з загноенасцю сістэмы. У Андрэя Мрыя адлюстраваны перыяд станаўлення ўлады над сэрцамі і душамі многіх і многіх людзей, якія паверылі пераўтварэнням і пацягнуліся да перамен. Перажыўшы не проста імкнуўся выклікаць агіду да кар'ерызму, ён пранікаў у сутнасць небяспечнай з'явы, спрабаваў дакапацца да каранёў. Жаданне выслужыцца, узняцца над іншымі людзьмі стала самамэтай, асновай існавання ў асяроддзі, дзе спрадвеку панавалі цемра, галеча, голад. Так, у аповесці паўстаў сімвал магутнага пазней, а спачатку кволага самаўпраўнага дзяржаўнага арганізма, закасянеласць, заскарузласць, бесчалавечнасць палітычнай сістэмы, якая вызначыла службовыя, чалавечыя адносіны – усю шкалу маральна-этычных каштоўнасцей у новай краіне, якая будавала сацыялізм. Пісьменнік з вялікай выкрывальніцкай сілай паказаў заганаўнасць, тупіковасць сацыяльных схем і

мадэляў кіравання ў краіне, раскрыў ранжыраванасць і аскетызм паводзін персанажаў, абмежаванасць іх унутранага свету, зашоранасць і тугадумства. «Толькі злачынная фантазія можа прыдумаць такую нуду, глупства, дзікунства», - так ахарактарызаваў «адзін таварыш з Мінска», які равізаваў РВК, дзейнасць Самсона Самасуя.

Самсон Самасуй – абагульнены вобраз. Да з'яўлення на сцэне Хлестакова ў гогалеўскім «Рэвізоры» адбывалася «рэвізія без рэвізора», героі пераглядалі паняцці і прынцыпы свайго сужыцця. Самсону Самасую ніякая рэфлексія не ўласціва. Гэта вобраз-сфінкс, самадур і невук, бесхрыбетны, беспрынцыпны таварыш, які ўмее і падлізаць, і крыкнуць, і выкруціцца з любой сітуацыі, гатовы выйсці сухім з вады, калі ўжо, здавалася, надыходзіў поўны маральны крах і абсалютнае падзенне. Драма Самсона Самасуя -- ў неадпаведнасці знешніх прэтэнзій і ўнутранай абмежаванасці, пустэчы, дробнасці зместу душы.

У аповесці шмат рэалій часу: мясечнікі барацьбы з бескультурнасцю, агіткі, сходы, лозунгі («Айда да старога!» «Прэч карлікавую гаспадарку!»; «Пі ваду свежую, чыстую, вараную!»), перайменаванне вуліц («Хадоркаўскую вуліцу перайменаваць у вуліцу Вызвалення жанчын ад пляюшак»), устанаўленне рэвалюцыйных назваў, якія сталі прыкметай «саматужнага сацыялізму». Шмат афарызмаў, накішталт: «капіталістычныя рапухі», «імперыялістычныя вантробы». Ёсць і цікавыя прыкметы часу: «Ліга нацый» у творы названа «Лізка нацый».

Дзве «сапраўды грамадзянскія камедыі» («Недаростак» Д. Фанвізіна і «Гора ад розуму» А. Грыбаедава) называў М. В. Гогаль у рускай сатырычнай паэзіі. Традыцыі класічнай сатыры плённа развіваў А. Мрый у «Запісках». Сапраўды, усе беды «недаросткаў» новай савецкай бюракратыі былі ад неадукаванасці, фанабэрыі, прэтэнцыёзнасці, а часам і проста ад недахопу розуму. Аднак А. Мрый выкрываў не «адзінку» наменклатуры, а грамадскае зло, палітычны кірунак, які веў у тупік. Пісьменнік выступаў супраць «ухілення ўсяго грамадства ад прамога шляху». Гэта была ўжо «высокая» грамадзянская сатыра. У прозе А. Мрыя гучыць галоўная пульсуючая думка пра сучаснае і будучае краіны, народа, людзей, кожнага шчырага і здольнага працаўніка. Твор трыццацішасцігадовага сатырыка-гуманіста, празаіка інтэлектуальна багатага, філосафа, поліфанічнага мастака слова развіваў новую тэндэнцыю ў беларускай літаратуры – імкненне даследаваць пакручастыя шляхі чалавека да пазнання ісціны чалавечага існавання. Празаік змагаўся не толькі за маральнае ўдасканаленне асобы, але набліжаўся да ўсведамлення змены «парадку рэчаў», самога ўкладу сацыяльнай сістэмы краіны і палітыкі ўлады.

Адзін характэрны эпізод. Ён сведчыць аб вялізарным духоўна – маральным патэнцыяле прозы А. Мрыя. Вось галоўны герой зазірнуў на тэлефонную станцыю. «Дзверы былі зачынены знутры», – заўважыў аўтар. Бог, Заступнік, Збавіцель людскі, калі хацеў пасеяць веру сярод людзей, хадзіў ад хаты джа хаты, ад адных вакон да другіх, ад адных дзвярэй да другіх, стукаў у кожныя дзверы. Але, сказана: «дзверы былі зачынены

знутры». Пісьменнік Андрэй Марый быў адным з першых беларускіх празаікаў, хто сваёй выкрывальнай сатырыка-гумарыстычнай прозай з ярка выяўленай філасофска-інтэлектуальнай асновай намагаўся «дастукацца» да кожнага, каб людскія сэрцы адчыніліся «знутры», увабралі ў сябе дабро, праўду, справядлівасць, інтэлект, спагаду, добразычлівасць.

І «дзверы» людскіх душ павінны былі адчыніцца «знутры».

Літаратура

1. Верже Ж. История средневекового университета. М., 1992.
2. Белинский В.Г. Собрание сочинений: в 3 т. М., 1948.
3. Рагойша В. Паэтычны слоўнік. Мінск, 2004.
4. Введение в литературоведение / под. ред. Г.Н. Пospelова. М., 1976.
5. Kocijan G. Kratka priručna proza od Jrdine do Kersnika. Državna založba Slovenije. Ljubljana, 1983.
6. Беларуская савецкая проза. Раман і апавесць. Мінск, 1971.